

کهن ترین فرہنگ نامہ فارسی دانش استیفا

(تصحیح و تحلیل بخش لغات و مصطلحات المرشد فی الحساب)

به کوشش

نفسه ایرانی علی صفری آق قلعہ

- سرشناسه : ایرانی، نفیسه، ۱۳۶۴ -
- عنوان قراردادی : المرشد فی الحساب. برگزیده. شرح
- عنوان و نام پدیدآور : کهن‌ترین فرهنگ‌نامه فارسی دانش استیفا: (تصحیح و تحلیل بخش لغات و مصطلحات المرشد فی الحساب) / به کوشش نفیسه ایرانی، علی صفری آق‌قلعه.
- مشخصات نشر : تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب، ۱۳۹۵.
- مشخصات ظاهری : ۲۱۴، ۶ ص.
- فروست : میراث مکتوب؛ ۲۸۹. متن‌شناسی؛ ۹.
- شابک : 978-600-203-114-3
- وضعیت فهرست‌نویسی : فیپا
- عنوان دیگر : تصحیح و تحلیل بخش لغات و مصطلحات المرشد فی الحساب
- موضوع : حسن بن علی، قرن ۷ ق. المرشد فی الحساب - نقد و تفسیر
- موضوع : بودجه‌ریزی - اصطلاح‌ها و تعبیرها
- موضوع : بودجه‌ریزی - متون قدیمی تا قرن ۱۴
- شناسه افزوده : صفری آق‌قلعه، علی، ۱۳۵۷ -
- شناسه افزوده : حسن بن علی، قرن ۷ ق. المرشد فی الحساب. شرح
- شناسه افزوده : مرکز پژوهشی میراث مکتوب
- رده‌بندی کنگره : ۱۳۹۵ ۴۰۸۳ م ۵۳ ح / ۲۰۰۹ HJ
- رده‌بندی دیویی : ۳۵۲/۴۸
- شماره کتابشناسی ملی : ۴۲۰۷۲۲۰

کهن ترین فرهنگ‌نامه فارسی دانش استیفا

(تصحیح و تحلیل بخش لغات و مصطلحات المرشد فی الحساب)

به کوشش

نفیسه ایرانی علی صفری آق‌قلعه

کهن‌ترین فرهنگ‌نامه فارسی دانش استیفا
(تصحیح و تحلیل بخش لغات و مصطلحات المرشد فی الحساب)

♦
به کوشش

نقیسه ایرانی

علی صفری آق‌قلعه

♦
ناشر

میراث مکتوب

♦
مدیر تولید: محمد باهر

♦
ترجمه گزیده مقدمه به انگلیسی: مصطفی امیری

♦
مدیر فنی و امور چاپ: حسین شاملوفرد

♦
صفحه‌آرا: محمود خانی

♦
چاپ اول: ۱۳۹۵ ه‍.ش

♦
شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

♦
بها با جلد شومیز: ۱۲۵۰۰ تومان

♦
بها با جلد سخت: ۲۲۵۰۰ تومان

♦
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۰۳-۱۱۴-۳

♦
چاپ (دیجیتال): میراث

همه حقوق متعلق به ناشر و محفوظ است

نشر الکترونیکی اثر بدون کسب اجازه کتبی از ناشر ممنوع است

نشانی ناشر: تهران، ش. پ: ۱۳۱۵۶۹۳۵۱۹

تلفن: ۶۶۴۹۰۶۱۲، دورنگار: ۶۶۴۰۶۲۵۸

E-mail: tolid@MirasMaktoob.ir

<http://www.MirasMaktoob.ir>

بسم الله الرحمن الرحيم

دریابی از فرهنگ پرمایه اسلام و ایران در بخش‌های مختلفی موج می‌زند. این بخش با تحقیق، کارنامه دانشمندان و نوابغ بزرگ و هویت نامیده‌ایران است. بر عهده هر کسی است که این میراث پرارج را پاس دارد و برای شناخت تاریخ و فرهنگ و ادب و سوابق علمی خود به احیا و بازسازی آن اهتمام ورزد.

با همه کوشش‌هایی که در سال‌های اخیر برای شناسایی این ذخایر مکتوب و تحقیق و تبیین در آنها انجام گرفته و صد کتاب و رساله ارزشمند انتشار یافته هنوز کار نگذاشته بسیار است و هزاران کتاب و رساله خطی موجود در کتابخانه‌های داخل و خارج کشور شناسانده و منتشر نشده است. بسیاری از متون نیز اگرچه بارها به طبع رسیده، منطبق بر روش علمی نیست و تحقیق و تصحیح مجدد نیاز دارد. احیاء و نشر کتاب و در سال‌های خطی و طبعی است برداشتن محققان و مؤسسات فرسنگی. مرکز پژوهشی میراث مکتوب در راستای این هدف در سال ۱۳۷۲ بنیاد نهاده شد تا با حمایت از کوشش‌های محققان و مصححان، و با مشارکت ناشران، مؤسسات علمی، اشخاص فرهیخته و علاقه‌مندان به دانش و فرهنگ، سهمی در نشر میراث مکتوب داشته باشد و مجموعه‌ای از شناسنامه‌ها و منابع تحقیق به جامعه فرهیخته ایران اسلامی تقدیم دارد.

سلسله انتشارات متن‌شناسی، مجموعه پژوهش‌هایی است که گامی از تصحیح متن فراتر می‌رود و به نظریه پردازی، تصحیح، ساختارشناسی متن، نقد، بررسی و تحلیل لفظی و معنایی متون می‌پردازد.

اکبر ایرانی
مدیر عامل مرکز پژوهشی میراث مکتوب

مندرجات

پیشگفتار.....	۹
مقدمه.....	۱۱
منابع تعریف‌نگاری لغات و اصطلاحات دانش استیفا.....	۱۲
بخش‌بندی دانش دبیری به دو شاخهٔ ترسل و استیفا.....	۱۷
متن‌شناسی المرشد فی الحساب.....	۲۰
مندرجات المرشد فی الحساب.....	۲۱
مهدی‌الیه المرشد فی الحساب.....	۲۹
نسخه‌های المرشد فی الحساب.....	۲۹
شیوهٔ کار در تصحیح و تعلیقات.....	۳۰
ویژگی‌های نسخه‌شناسانهٔ دستنویس مجلس.....	۳۴
رسم‌الخط المرشد فی الحساب (نسخهٔ مجلس).....	۳۶
ویژگی‌های زبانی المرشد فی الحساب.....	۳۷
لغات و مصطلحات استیفا در المرشد فی الحساب (متن).....	۴۳
شرح لغات و مصطلحات.....	۵۷
تصاویر.....	۱۷۵
نمایهٔ اصطلاحات استیفا.....	۱۸۹
کتابنامه.....	۲۰۵

پیشگفتار

آگاهی از اصطلاحات و مفاهیم برخی از دانش‌های ادوار پیشین در شناخت فرهنگ گذشته ایران ضروری است. همین‌طور دریافت درست و دقیق از برخی متون، نیازمند آگاهی از این اصطلاحات و مفاهیم است. دانش استیفا و دبیری در شمار همین دانش‌ها است که متأسفانه آگاهی اندکی از آن داریم.

بررسی اصطلاحات و مفاهیم این دانش در متونی که مستوفیان نگاشته‌اند و به‌ویژه در میان تعاریفی که خود ایشان برای این اصطلاحات و مفاهیم یاد کرده‌اند از مطمئن‌ترین راهکارها برای دستیابی به مفهوم دقیق مصطلحات استیفا است. المرشد فی الحساب اثر حسن بن علی در سال ۶۹۱ ق به زبان فارسی در دو بخش اصلی ریاضیات و استیفا نگاشته شده است. بخش دوم اثر در دانش استیفا، کهن‌ترین اثر شناخته شده فارسی در آموزش دانش استیفا است. در این بخش، فصلی هست که شماری از اصطلاحات استیفا در آن تعریف شده است. پژوهش کنونی در تصحیح این بخش المرشد فی الحساب نگاشته شده است. نیز برای آگاهی دقیق‌تر از مندرجات متن، یادداشت‌هایی توضیحی درباره اصطلاحات این بخش با بررسی دیگر متون مرتبط نگاشته شده است که در بخش دوم دیده می‌شود.

مقدمه

پس از رواج فنون، دانش‌های جدید و شیوه‌های مقتبس از فرنگیان - به‌ویژه از آغاز سده چهاردهم هجری خورشیدی - بسیاری از فنون و دانش‌های پیشین به دست فراموشی سپرده شد.

از جمله این دانش‌های فراموش شده باید به «صناعت استیفا» اشاره کرد. دانشی که در انحصار مستوفیان بود و مجموعه‌ای گسترده از فنون و دانش‌ها را شامل می‌شد که با آن‌ها به محاسبه بودجه و مداخل و مخارج کشور می‌پرداختند. شیوه‌هایی که با رواج روش‌های کشورداری مقتبس از فرنگیان رفته‌رفته به فراموشی سپرده شد.

البته متروک شدن صنعت استیفا در شیوه کشورداری ایرانیان را می‌توان صرفاً یکی از عوامل فراموشی این دانش دانست. دلیل مهم دیگر آن است که پیشینیان در آموزش بسیاری از فنون و دانش‌ها عمدتاً شیوه تجربی و آموختن نزد اهل فن - به اصطلاح سینه به سینه - را به کار می‌بردند و نگارش شیوه‌نامه‌ها و دانش‌نامه‌ها رواج چندانی نداشته است. دانش استیفا نیز از این امر مستثنی نیست و اگرچه کتاب‌ها و رسالاتی برای آموزش این دانش گسترده نگاشته شده اما هیچکدام دربرگیرنده همه دانستنی‌های مورد لزوم این دانش نیستند.

نکته دیگر آنکه بسیاری از فنون و اصطلاحات دانش استیفا با گذشت زمان دچار دگرگونی شده‌اند و گاه حتی در یک دوره نیز شیوه‌های رایج در مناطق گوناگون یکسان نبوده است. بنابراین رسالاتی که در آموزش دانش استیفا نوشته شده هرکدام برای شناسایی شیوه‌ها و اصطلاحات دوره و بعضاً منطقه خود کارآمد هستند.

برای نمونه، شمار قابل توجهی از متون کهن آموزش استیفا از آثاری هستند که در شبه‌قاره نگاشته شده‌اند ولی برای بررسی دانش استیفا در ایران کارآیی چندانی ندارند. برای نمونه می‌توان از کتاب آیین اکبری نگاشته ابوالفضل علامی فهّامی بن مبارک ناگوری (د ۱۰۱۱ ق) یاد کرد که مجموعه‌ای بسیار گسترده و سودمند درباره شیوه‌های اداره سرزمین هندوستان در دوره اکبر بن همایون (حک ۹۶۳-۱۰۱۴ ق) پادشاه تیموری هند است (ناگوری ۱۸۷۲). اما این اثر با نمونه‌های مشابه آن در ایران دارای اختلافات بسیاری است و نشان می‌دهد که در دوسرزمین، شیوه‌های یکسانی برای اداره کشور اجرا نمی‌شد.

با توجه به آنچه یاد شد، بسیاری از اصطلاحات این دانش نیازمند بررسی دوباره با توجه به ادوار و مناطق گوناگون است. بررسی تعاریف اصطلاحات دانش استیفا در لغتنامه‌ها نشانگر آن است که لغت‌نویسان در تعریف برخی از اصطلاحات دچار تسامحات یا اشتباهاتی شده‌اند. از همین روی، برای آگاهی دقیق از مضمون اصطلاحات این دانش ناگزیریم که با بررسی منابع به تعریف‌های دقیق‌تری دست یابیم.

منابع تعریف‌نگاری لغات و اصطلاحات دانش استیفا

برای بررسی اصطلاحات استیفا، منابع گوناگونی در دسترس است. پیش‌تر در فرهنگ‌های تخصصی دانش استیفا عمده‌تاً از متون تاریخی برای استخراج و

تعریف‌نویسی اصطلاحات استیفا استفاده شده است. در این حالت، گاهی معنایی که از شواهد آن متون برداشت شده، با آنچه در گذشته رواج داشت مطابقت ندارد. بدیهی است که در این زمینه، آنچه اصحاب صنعت استیفا به‌ویژه در آموزش این دانش نوشته‌اند از دقت بیش‌تری برخوردار است. خوشبختانه چندین اثر آموزشی در این زمینه در دست است که شماری از اصطلاحات و شیوه‌های کاربردی دانش استیفا در آن‌ها تشریح شده است. در مقاله «بررسی کتابشناسانه آثار استیفا در دوره اسلامی» مندرجات و تعاریف اصطلاحات دانش استیفا در هشت اثر فارسی از دوره مغول تا قاجاریه فهرست شده است که می‌تواند در شناسایی جایگاه‌های تعریف و توصیف این اصطلاحات در متون ادوار گوناگون یاری‌رسان باشد (صفری آق‌قلعه ۱۳۹۲ الف: ۳۴ - ۵۵).

خوشبختانه در میان این هشت اثر، سه متن دارای فصولی ویژه هستند که در آن‌ها به تعریف شمار قابل توجهی از اصطلاحات استیفا پرداخته شده است. این سه متن عبارتند از:

۱. المرشد فی الحساب: از حسن بن علی نگاشته ۶۹۱ ق که باب دوم از شعبه اول از قسم تحریر آن ویژه مصطلحات استیفا است و در مقاله کنونی به بررسی همین بخش از متن پرداخته‌ایم. در ادامه در «متن‌شناسی المرشد فی الحساب» مفصل‌تر درباره این اثر سخن خواهیم گفت.
۲. حقیقة الحساب: از قطب‌الدین خسرو شاه متخلص به «نامی» که در ۹۴۶ ق نوشته شده است و مؤلف در دیباجه، کتابش را به یکی از نوادگان شاه نعمت‌الله ولی (۷۳۰ - ۸۳۴ ق) به نام نعمت‌الله باقی تقدیم کرده است (خودداری نایینی ۱۳۹۳: ۱۸؛ صفری آق‌قلعه ۱۳۹۲ الف: ۴۲ - ۴۴). این اثر، متنی در آموزش ریاضی است اما فصل مهمی در تعریف اصطلاحات استیفا دارد.

بخش اصطلاحات استیفای این اثر به چاپ رسیده (نصیری ۱۳۸۷) اما حق مطلب چنانکه باید در آن ادا نشده است.^۱

۳. بحرالجواهر فی علم الدفاتر: از سید عبدالوهاب بن محمدامین شهبهانی حسینی اصفهانی (زنده در ۱۲۵۳ ق) که «شَطّ» اوّل از «بحر» دوم آن در تعریف اصطلاحات استیفا است (صفری آق‌قلعه ۱۳۹۲ الف: ۵۰-۵۳). متن این اثر چندین بار به شیوه سنجی به چاپ رسیده اما تاکنون چاپ علمی و محققانه‌ای از آن منتشر نشده است.

چنانکه می‌بینیم از سه متن فارسی که اشاره کردیم، یکی از نوشته‌های دوره مغول، دومی مربوط به اوایل دوره صفوی و سومی از دوره قاجاریه است. جز این، فرهنگ الملخص فی اللغة از ابوالفتح حمد بن حسین بادی مشهور به کافی یکی از کهن‌ترین فرهنگ‌های عربی به فارسی است که در بخشی کوتاه از آن به توصیف «اصطلاحات مستوفیان و دبیران» پرداخته است (کافی ۲۰۱۴: ۲۷۲-۲۷۳). از ترجمه احوال نویسنده این اثر آگاهی نداریم اما نگارش آن قطعاً پیش از ۶۸۴ ق (تاریخ کتابت نسخه موجود اثر) بوده است. البته این بخش از اثر، بیش‌تر فهرستی از اصطلاحات است و فقط تعداد انگشت‌شماری از آن‌ها تعریف شده است. بنابراین با اینکه این اثر از المرشد فی الحساب کهن‌تر است اما نمی‌توان آن را کهن‌ترین فرهنگ اصطلاحات استیفا در زبان فارسی به شمار آورد.

در زبان عربی نیز محدود متون کهنی داریم که در آن‌ها بخشی به تعریف اصطلاحات استیفا اختصاص یافته است. یکی از کهن‌ترین و دقیق‌ترین نمونه‌ها مفاتیح‌العلوم خوارزمی است که باب چهارم از مقاله اوّل آن به این دانش اختصاص یافته است (خوارزمی ۱۸۹۵: ۵۳-۷۹؛ خوارزمی ۱۳۶۲: ۵۷-۷۷). نیز در

۱. این بخش را نفیسه ایرانی در دست تصحیح و بررسی دارد.

مقامات زمخشری موسوم به النصائح الکبار بخشی هست با نام «مقامة الديوان» که در آن به فراوانی از اصطلاحات دیوانی استفاده شده است. زمخشری اثر خود را با نام شرح النصائح الکبار شرح کرده است و در فصلی که به تشریح مقامة دیوان پرداخته، بسیاری از اصطلاحات دانش استیفا و دبیری را به دقت تعریف کرده است. این شرح در ذیل صفحات برخی از چاپ‌های اثر درج شده است (زمخشری ۱۴۰۲: ۲۴۶-۲۵۴). مقایسه مندرجات شرح النصائح الکبار با مفاتیح‌العلوم خوارزمی نشانگر آن است که یا زمخشری در کارش از نوشته خوارزمی بهره برده، یا هر دو دارای منبعی مشترک بوده‌اند.

جز فرهنگ‌نامه‌های آموزش استیفا - که در آن‌ها اصطلاحات مانند یک فرهنگ لغت به صورت یکجا معنی شده - بایسته است در اینجا به متون آموزشی استیفا نیز اشاره کرد که هرچند در آن‌ها اصطلاحات مانند یک فرهنگ لغت نظام نیافته، ولی در ضمن آموزش هر اصطلاح، به تعریف آن پرداخته شده است. رجوع به این متون در تحلیل هر اصطلاح و آگاهی از چگونگی جزئیات آن ضروری است. مشخصات شماری از این منابع که در این پژوهش در بخش تحلیل اصطلاحات از آن‌ها بهره بردیم از این قرار است:

۱. لطایف شرفی: از عبدالله بن علی بن محمد معروف به فلک علاء تبریزی است. نویسنده این اثر دو کتاب دیگر در زمینه استیفا دارد که سعادت‌نامه و قانون السعادة نام دارند.^۱ چنانکه از دیباجة لطایف شرفی بر می‌آید، مؤلف این اثر را از نوشته پیشین خود سعادت‌نامه استخراج کرده و چون در پایان

۱. در همان دوره و منطقه نویسنده دیگری با نام عبدالله بن علی بن محمد (زنده تا ۷۲۴ ق) می‌شناسیم که صاحب سه اثر عرایس الجواهر، تاریخ اولجایتو و زبدة التواریخ و احتمالاً اثر دیگری با نام الرسالة الرشیدیه فی مسائل العدیدة است و در نام خود وی و نام پدر و نباش همسان با نویسنده مورد نظر ما است اما این دو نفر نباید یکی باشند (صفری آق‌قلعه ۱۳۸۹: ۱۶).

قانون السعادة از سعادت‌نامه یاد شده می‌توان دریافت که لطایف شرفی پس از دو اثر پیش‌گفته نگاشته شده است. از سویی چون تألیف سعادت‌نامه به سال ۷۰۶ ق بوده، نگارش لطایف شرفی باید پس از این تاریخ و در نتیجه میان ۷۰۶ تا ۷۲۳ ق (تاریخ کتابت نسخه لطایف شرفی که در انجامة آن ذکر شده است) انجام یافته باشد. تنها نسخه شناخته شده اثر در سفینه تبریز (نسخه ۱۴۵۹۰ کتابخانه مجلس، صص ۴۱۸-۴۳۴ چاپ عکسی) مندرج است.

۲. نفائس الفنون: از شمس‌الدین محمد بن محمود آملی از علمای قرن هشتم هجری است. او کتاب خود را در دو مقاله؛ یکی در علوم ادبی مشتمل بر ۱۵ فنّ و دوم در علوم شرعی مشتمل بر ۹ فنّ نوشته است. فنّ پانزدهم از مقاله اول این اثر در آموزش علم استیفا است (آملی ۱۳۸۱: ۳۰۳-۳۲۹). شواهد نشان می‌دهد که آملی بخش استیفای کتاب خود را از روی لطایف شرفی یا یکی از دو اثر دیگر فلک علاء تبریزی اقتباس کرده است (نک. صفری آق‌قلعه ۱۳۸۶). این اقتباس گاهی در حدّ رونویسی عین عبارات بوده است، اما چون آملی کتاب خود را به صورت یک اثر چنددانشی پرداخته، مطالب بخش استیفا را به اختصار مطرح کرده و ضمناً بخش استیفای نفائس الفنون فاقد مطالب و شواهد عملی لطایف شرفی است.

۳. رساله فلکیه: از عبدالله بن محمد بن کیا مازندرانی و نگاشته ۸۰۶ ق است. چنانکه از آغاز متن برمی‌آید وی از «صنادید محروسه مازندران» بوده و این کتاب را به نام یکی از وزرای آنجا «افتخارالوزرا همام‌الدوله و الدین فلك‌المعالی ... که وزیر احدی از کبار خسروان مازندران بوده» تمام کرده است. این اثر به کوشش والتر هینتز در ویسبادن چاپ شده اما غلط‌های

بسیاری به آن راه یافته است. در سال‌های اخیر، نسخه‌ای دیگر از این اثر به شماره ۶۵۴۱ در کتابخانه مجلس شناسایی شد که می‌توان اغلاط راه یافته به متن چاپی را با آن تصحیح کرد.^۱

جز این‌ها چند متن فارسی دیگر در دست هست که در آن‌ها اطلاعات گسترده و ارزشمندی از استیفا در ادوار پیشین درج شده است. برخی از این متون، در شمار آثار آموزش ترسل هستند ولی در خلال آن‌ها آگاهی‌های ارزشمندی درباره استیفا نیز درج شده است. در شمار آن‌ها می‌توان به‌ویژه از دستور دبیری محمد بن عبدالخالق میهنی (نوشته سده ششم) و دستور الکاتب فی تعیین المراتب محمد بن هندوشاه نخجوانی (نوشته سده هشتم) نام برد. گروه دیگری از این متون، در شمار آثار تاریخی قرار می‌گیرند و در آن‌ها نیز اطلاعات ارزشمندی مرتبط با استیفا دیده می‌شود. نمونه‌هایی مانند: تاریخ قم (نوشته سده ۴ ق و ترجمه آغاز سده ۹ ق) و تاریخ شاهی قراختانیان (نوشته سده هفتم).

بخش‌بندی دانش دبیری به دو شاخه ترسل و استیفا

پیش از گفتگو درباره مندرجات المرشد فی الحساب بایسته یادکرد است که دانش دبیری را معمولاً از دیرباز به دو شاخه اصلی بخش‌بندی کرده بودند و یک دبیر یا مستوفی می‌باید از هر دو قسم آگاه می‌بود: ۱. ترسل (انشاء) ۲. استیفا.

۱. بهره‌گیری کامل از متونی چون سعادت‌نامه، قانون السعادة، لطایف شرفی و رساله فلکیه موکول به پژوهشی گسترده‌تر بر روی این متون است. این متون در رساله دکتری نفیسه ایرانی بررسی خواهند شد. در پژوهش کنونی، صرفاً مشترکات این متون با بخش اصطلاحات المرشد فی الحساب مورد بررسی قرار گرفته است.

عبدالله بن علی بن محمد (مشهور به فلک علاء تبریزی) کتاب خود لطایف شرفی (نگاشته میان ۷۰۶-۷۲۳ق) را به همین دلیل به دو قسم اصلی ترسل و استیفا بخش‌بندی کرده است.

همچنین در سمط العلی (کرمانی ۱۳۶۲: ۷۴) درباره همین دو بخش دبیری یعنی ترسل (انشاء) و استیفاء به عنوان دو قسم «وزارت و صدارت» سخن رفته است: و هرچند از نصاب هر دو قسم وزارت و صدارت که انشاء و استیفاء است با نصاب و پرمایه بود، فاما لختی ثقیل و گران‌سایه می‌نمود.

نیز در دستورالکاتب (نخجوانی ۱۹۶۴: ۶۳-۶۴) از دو «علم انشاء» (ترسل) و «علم استیفا» چنین سخن رفته است:

پس موضوع علم انشا یعنی ترسل، «کلام» باشد از آن وجه که مخبر است از معنی^۱ که به ذات کاتب قایم است ... و موضوع^۲ علم استیفاء، «مال» باشد از آن سبب که بحث مستوفی در آن علم از عوارض و صفاتیست که بر مال طاری می‌شود چون جمع و خرج و تغییر و تبدیل و ثمین و تسعیر و تصریف و فاضل و باقی و غیر ذالک.

«دانش ترسل» دربرگیرنده اصول و قواعدی بوده که بر پایه آن‌ها نگارش نامه‌ها و اسناد و فرامین (اعم از سلطانیات و اخوانیات) انجام می‌شده است. در این دانش از شیوه‌های ورود به موضوع، مندرجات مرتبط با هر نوع از نامه‌ها و فرامین، چگونگی رعایت القاب و خطاب‌ها و مباحثی از این دست گفتگو می‌شد. این شاخه در واقع ارتباط گسترده‌ای با ادبیات دارد و تبخّر در آن، نوعی هنر به شمار می‌آمد و تأثیر بسزایی در کسب مقامات حکومتی داشت.

۱. چاپ: «معینی».

۲. چاپ: «+ علم انشاء»؛ متن بالا بر پایه نسخه «ث» از آن چاپ است.

درباره دانش ترسل کتاب‌های بسیاری از دیرباز نگاشته شده است. بخشی از این کتاب‌ها شامل نمونه‌هایی ممتاز از ترسّلات است که دیران نوشته‌اند.^۱ بخشی دیگر نیز به آموزش شیوه‌های نگارش نامه‌ها اختصاص یافته و البته در این آثار نیز نمونه‌هایی از انواع نامه‌ها آمده است.^۲ مرحوم محمّد تقی دانش‌پژوه در سلسله مقالاتی با عنوان «دبیری و نویسندگی» مندرج در نشریه هنر و مردم شماری از این آثار را شناسانده است.^۳ نیز زنده‌یاد احمد منزوی بخش بیست و یکم از فهرست نسخه‌های خطّی فارسی را به شناسایی نسخه‌های مرتبط با موضوع «دستور نامه‌نگاری» اختصاص داده است (منزوی ۱۳۴۸: ۲۰۸۳-۲۱۲۳).

اما «دانش استیفا» شامل مجموعه‌ای بسیار گسترده از فنون و مهارت‌ها بوده است که با آن‌ها به محاسبه و گردآوری منابع مالی حکومت‌ها پرداخته می‌شد. برخلاف ترسل، دانش استیفا دارای شاخه‌های بسیار گسترده و گوناگون بوده که آموزش آن‌ها معمولاً به صورت تجربی بوده است؛ اما از دوره مغول به این سوی، کتاب‌ها و رسالاتی در آموزش شاخه‌های این دانش نگاشته شده که ارزشمندی آن‌ها بسیار متغیّر و نسبی است. مهم‌ترین و نخستین فهرست مشترک از متون فارسی درباره استیفا و سیاق، پیوستی است که استاد ایرج افشار در پایان کتاب فروغستان درج کرده‌اند (فروغ اصفهانی ۱۳۷۸: ۲۸۱-۲۹۱). استاد احمد منزوی نیز آثار مرتبط با این دانش را در جلد چهارم فهرستواره کتاب‌های فارسی در خلال آثار مرتبط با ریاضیات و دفترداری شناسانده‌اند (منزوی ۱۳۸۲: ۲۵۹۳-۲۷۵۷). صفری

۱. مانند التوسّل الی الترسّل از بهاء الدین محمّد بن مؤید بغدادی و عتبة الکتابه از منتجب الدین بدیع اتابک الجوینی (بغدادی ۱۳۱۵؛ جوینی ۱۳۲۹).

۲. مانند دستور دبیری از محمّد بن عبدالخالق میهنی و دستور الکاتب فی تعیین المراتب از محمّد بن هندوشاه نخجوانی (میهنی ۱۳۷۵؛ نخجوانی ۱۹۶۴-۱۹۷۶).

۳. البته ایشان مجموعه‌های دارای نامه‌ها - به ویژه نامه‌های سیاسی - را نیز در این مقالات شناسانده است.

آق‌قلعه نیز مقاله‌ای در شناسایی این آثار در زبان‌های فارسی و عربی دارد (صفری آق‌قلعه ۱۳۹۲ الف). نیز استاد حسین مدرسی طباطبایی در پایان کتاب زمین در فقه اسلامی شماری از مهم‌ترین آثار دوره اسلامی درباره خراج و مسائل مالی را شناسانده است (مدرسی طباطبایی ۱۳۶۲: ۲/ ۲۶۹-۲۸۶). همچنین دکتر حسین عزیزی در کتاب نقد و بررسی منابع تاریخی فتوح در سه قرن اول هجری به تحلیل مندرجات برخی از منابع فتوح پرداخته (عزیزی ۱۳۹۱: ۹۵-۳۶۲) و چون این منابع در ارتباط مستقیم با مسئله مالیات‌های دوره اسلامی بوده، با موضوع ما ارتباط می‌یابد.

متن شناسی المرشد فی الحساب

المرشد فی الحساب^۱ متنی است به زبان فارسی در دو موضوع ریاضیات و استیفا به قلم شخصی با نام حسن بن علی که آن را در سال ۶۹۱ ق نگاشته است.

با توجه به بخش‌بندی کتاب به دو موضوع ریاضیات و استیفا، حسن بن علی اثرش را به دو بخش اصلی با نام‌های «قسم تقریر» (ویژه ریاضیات) و «قسم تحریر» (ویژه استیفا) تقسیم‌بندی کرده است.

اگرچه «قسم تقریر» (بخش ریاضی اثر) از نگاشته‌های بسیار کهن زبان فارسی در این موضوع به شمار می‌آید اما آثاری مشابه با آن در زبان فارسی و به‌ویژه عربی موجود است و لذا - با حفظ جایگاه تاریخی اثر در متون فارسی ریاضیات - می‌توان گفت که این بخش، ارزش منحصر به فرد ندارد. البته قسم تقریر این کتاب، نوعی مدخل بر شاخه محاسبات در دانش استیفا نیز به شمار می‌آید؛

۱. از این پس در این پژوهش از المرشد فی الحساب به صورت مختصر المرشد یاد شده است.

زیرا ریاضیات - اعمّ از حساب و هندسه - از مهم‌ترین مقدماتی بود که یک مستوفی باید آن را می‌آموخت و لذا این بخش دارای ارتباط ماهوی با دانش استیفا است.

اما درباره «قسم تحریر» اثر، با توجه به آنچه پیش‌تر درباره بخش‌بندی دبیری به دو شاخه «ترسّل» و «استیفا» یاد شد، باید اینجا اشاره شود که آنچه در «قسم تحریر» کتاب المرشد درج شده مربوط به همین دانش استیفا است و از مباحث دانش ترسّل در آن گفتگوی چندانی نشده است.

این بخش، تاکنون کهن‌ترین نوشته شناخته شده آموزش استیفا در زبان فارسی است و حتّی در زبان عربی نیز نمونه‌ای مشابه با آن نمی‌شناسیم^۱. ضمناً در میان معدود آثاری که در زمینه استیفا پس از آن - به‌ویژه در دوره مغول - نوشته شده، تا جایی که بررسی کردیم، هیچکدام از آثار به دقّت و گستردگی المرشد نیست. بنابراین، بخش استیفای المرشد از دیدگاه بررسی «صناعت استیفا» در ایران دوره مغول و بررسی اصطلاحات آن در زبان فارسی اهمیت بسیاری دارد.

مندرجات المرشد فی الحساب

چون ارتباط بخش‌های المرشد دارای اهمیت است، برای نشان دادن بخش‌هایی که زیرمجموعه بخش‌های بزرگ‌تر است ناگزیر از شیوه شماره‌گذاری بهره برده شد. مندرجات المرشد با اشاره به صفحات نسخه ۲۱۵۴ کتابخانه مجلس به قرار زیر است:

۱. المرشد دارای مندرجاتی است که حتّی در آثاری چون صبح‌الاعشی دیده نمی‌شود و این موارد بیش‌تر مرتبط با اختلافاتی است که در میان صناعت استیفا در ایران و دیگر سرزمین‌ها وجود داشته است.

دیباچه (صص ۱-۳)

آغاز کتاب (صص ۳-۴)

۱. قسم‌تقریر: مشتمل بر دو نوع (ص ۴):

۱. ۱. نوع اول: در ترکیب و تحلیل اعداد. در دو شعبه (ص ۴)
۱. ۱. ۱. مقدمه حساب و انچه بدان تعلق دارد. مشتمل بر دو باب (ص ۴)
۱. ۱. ۱. ۱. باب اول: در معرفت عدد (ص ۷)
۱. ۱. ۱. ۲. باب دوام: در بیان مراتب و عقود و اسامی اعداد مراتب (ص ۶)^۱
۱. ۱. ۲. اعمال ضرب و قسمت و نسبت. مشتمل بر سه گفتار (ص ۹)
۱. ۲. ۱. گفتار اول: در ضرب. در دو نوع (ص ۹)
۱. ۱. ۲. ۱. نوع صحاح در صحاح. در دو شعبه (ص ۹)
۱. ۱. ۲. ۱. ۱. مفرد. در ده باب (ص ۹)
۱. ۱. ۲. ۱. ۱. ۱. باب اول: ضرب آحاد در آحاد (ص ۱۰)
۱. ۱. ۲. ۱. ۱. ۲. باب دوام: ضرب آحاد در عشرات (ص ۱۱)
۱. ۱. ۲. ۱. ۱. ۳. باب سه‌ام: ضرب آحاد در میات (ص ۱۲)
۱. ۱. ۲. ۱. ۱. ۴. باب چهارم: ضرب آحاد در الوف (ص ۱۲)
۱. ۱. ۲. ۱. ۱. ۵. باب پنجم: ضرب عشرات در عشرات (ص ۱۲)
۱. ۱. ۲. ۱. ۱. ۶. باب ششم: ضرب عشرات در میات (ص ۱۲)
۱. ۱. ۲. ۱. ۱. ۷. باب هفتم: ضرب عشرات در الوف (ص ۱۳)
۱. ۱. ۲. ۱. ۱. ۸. باب هشتم: ضرب میات در میات (ص ۱۳)
۱. ۱. ۲. ۱. ۱. ۹. باب نهم: ضرب میات در الوف (ص ۱۳)

۱. با توجه به جابه‌جایی برگ‌های آغاز نسخه، این باب پیش از باب اول قرار گرفته است.